

У трактаті «Начальная дверь ко христiанському добронравiю» чiтко простежуються його погляди на щастя: «не ищи щастiя за морем, не проси його у человекa, не странствуй по планiтам, не волочись по дворцам, не ползай по шарi земном,.. а щастiе, яко необходимая необходимость, тунi вездi и всегда даруется..., все ж тое, что бiжит от тебя прочь, знай, что оно чуждее и не почитай за твое..., щастiе ни от небес, ни от земли не зависит..., что же есть для тебя нужное?.. Одно только для тебя нежное, одно же только и благое и легкое, а прочее все труд и болiзнь... Что же есть оное едино? Бог» [7, с. 144–145].

В. Н. Каразiн присвятив своє життя справi просвiтництва та патрiотизму. Кожну промову вiн виголошував з безмежною любов'ю до Батькiвщини, вбачаючи її розквіт у поширеннi освiти серед народу. Так, у листi до лiкаря О. О. Ремана вiн писав: «Народне просвiтництво!.. Який гарний вислiв! Якщо б через пiвсотнi рокiв, я мiг би бути мiнiстром народного просвiтництва. Яка важлива посада в такiй державi, як Росiя! Якщо що-небудь i може забезпечити непорушнiсть безмежного її простору, то це тiльки просвiтництво її народiв. Якщо що-небудь може зробити її iстинно-незалежною вiд будь-якого зовнiшнього тиску, – як би велично це не звучало, – це знов таки тiльки просвiтництво» [5, с. 751]. Вiн надзвичайно глибоко любив свiй край та присвятив своє життя досягненню соцiально-економiчного i культурно-освiтнього процвiтання держави.

Працюючи в системi управлiння освiтою, вiн уважав за необхідне вiдстоювати думку щодо вiдкриття унiверситету в мiстi Харковi. Про глибокi почуття до Батькiвщини свiдчать його твори «Речь о истинной и ложной любви кь отечеству», «Практическое защищiе противь иностранцевъ, существующей ныне въ Россii подчиненности поселянь ихъ помещикамъ» та iн.

По-третє, за свiдченнями дослiдникiв ХІХ столiття (Я. Абрамова, Д. Багалiя, Г. Данилевського та iн.), якi вивчали спадщину обох просвiтникiв, Г. Сковорода своєю багаторiчною та плiдною працею заклав ґрунт для вiдкриття єдиного, на той час вищого навчального закладу на всю Слобiдську Україну, Харкiвського унiверситету (1805 р.). Не менш визначальну роль у цiй справi вiдiграв Харкiвський духовний колегiум (1726 р.), де працював Г. Сковорода. По закінченню колегiуму випускники ставали викладачами, громадськими дiячами, державними й вiйськовими службовцями, серед яких: Олексiй Базилевич, Василь Бiлозер, Василь Двигубський, Микола Завадовський, Михайло Ковалинський, Максим Ковалинський, Яков Правицький, Федiр Татарський та iн.

За словами Г. Данилевського, найкращим доказом всезагального значення просвiтницьких iдей Г. С. Сковороди є те, що у певнiй мiрi без нього не було б найближчим часом засновано перший унiверситет в Україні [10, с. 77].

З огляду на сказане, можемо зробити висновок про те, що в ХVІІІ ст. пiд впливом iдей Г. С. Сковорода були започаткованi чисельнi гуртки та культурнi осередки, якi створили духовну атмосферу й сприяли появі

громадських і наукових товариств. Унаслідок цього, на початку ХІХ ст. завдяки доброчинності харківської інтелігенції був збудований у Харкові університет, ініціатором заснування якого був Василь Каразін.

Отже, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких висновків: освіта – це загальний рівень знань, здобутих у процесі навчання. Освіта є чинником розвитку духовної культури українського народу, яка має розвивати людину, здатну жити й ефективно діяти в глобальному середовищі; Г. Сковорода і В. Каразін розглядали освіту, як один з головних засобів суспільства, що реалізується через учбові заклади й громадськість, зміст якої полягає в добровільному й доступному оволодінні знаннями на ґрунті вітчизняної науки.

Дослідження світоглядних позицій Василя Каразіна й Григорія Сковороди в контексті просвітницької діяльності сучасників дає змогу об'єктивно оцінити їх ідеї та погляди, а отже використати творчий доробок у процесі розбудови сучасної системи освіти. Подальшою розвідкою може стати дослідження просвітницьких проектів В. Н. Каразіна, що буде предметом наукового пошуку в історико-педагогічній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалеї Д. І. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. / Д. И. Багалеї. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – 926 с.
2. Вища освіта в Україні : навч. посіб. / В. Г. Кремень, С. М. Ніколаєнко, М. Ф. Степко [та ін.] ; за ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка. – К. : Знання, 2005. – 327 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Каразин В. Н. Об учёных обществах и периодических сочинениях в России / В. Н. Каразин // Русская старина. – 1871. – Т. 3. – С. 330–335.
5. Кармазин В. Н. Письмо к доктору Реману / В. Н. Каразин // Русская старина. – 1875. – № 12. – С. 750–758.
6. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів : в 2 т. / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка. – 1973. – Т. 1. – 532 с.
8. Сковорода Г. Повне зібрання творів : в 2 т. / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка. – 1973 – Т. 2. – 575 с.
9. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем : юбилейное издание (1794–1894 год). – Х. : Типография Губернского Правления, 1894. – 352 с.
10. Украинская старина : материалы для истории украинской литературы и народного образования Г. П. Данилевского. – Х. : Изд-ние Заленского и Любарского, 1866. – 403 с.

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА УКРАЇНИ В ХVІІІ СТ.

Розбудова української держави, соціальні, економічні та культурні реформи в суспільстві детермінують пошук нової стратегії розвитку системи освіти, зумовлюють суттєві зміни її пріоритетів і цінностей, необхідність поєднання традицій, досвіду та інновацій. В останні роки характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких та універсальних, що можуть сприяти подоланню моральної кризи суспільства. Свідченням цього інтересу є введення факультативних курсів «Основи християнської етики», «Етика: духовні засади», «Християнська етика в українській культурі» до переліку дисциплін загальноосвітніх навчальних закладів, відкриття недільних шкіл, підготовка вчителів до викладання спеціалізованих предметів у окремих ВНЗ. Осмислення місця і ролі релігії в житті українського народу дає можливість ширше використати її виховний потенціал для плекання підростаючого покоління.

Протягом століть релігія відігравала ключову роль у навчально-виховному процесі. Ще вченими ХІХ ст. (М. Булгаковим, М. Демковим, М. Линчевським, С. Миропольським, К. Ушинським, К. Харламповичем) була розроблена концепція морально-християнського змісту освіти і виховання, а дослідниками діаспори (Г. Ващенко, В. Янівом, С. Ярмусем) вивчалася національна українська ментальність та її визначальна складова – релігійність. Питання ролі релігії в розвитку освіти, діяльності духовенства в цій галузі були розкриті у наукових доробках церковних діячів (М. Алабовський, І. Бартошевський, Х. Белков, Г. Булашев, Д. Висковатов, І. Восторгов, В. Певницький, П. Смирнов).

Вітчизняні ж дослідники історії педагогіки (І. Бех, Л. Вовк, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Кремень, В. Лозова, В. Майборода, Г. Пустовіт, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.) аналізували різні аспекти національного шкільництва, частково торкаючись обраної проблеми. Вчені С. Бричок, С. Вдович, Р. Воляннюк, Л. Генік, Т. Ільїна, К. Калініна, О. Каневська, Г. Котломанітова, І. Климишин, І. Ковальчук, В. Кузь, М. Кухта, І. Мицишин, В. Москалець, І. Прокоп, Н. Сабат, С. Тищенко, Ю. Щербяк, Р. Яковичин, С. Ярмусь, Я. Яців висвітлювали теоретичні й практичні проблеми організації виховного процесу саме з позицій християнського світогляду. Так, аналізом засадничих ідей християнства в контексті кризи сучасної педагогічної науки, його ролі та місця в українському вихованні займалися І. Андрухів, А. Вихрущ, О. Вишневецький, В. Жуковський, М. Стельмахович, Т. Тхоржевська,

М. Чепіль; науковим обґрунтуванням релігії як чинника духовного оновлення суспільства – С. Гладкий, В. Іванишин, Г. Косуха, В. Палій, М. Рибачук; питаннями формування основ християнської моралі у процесі культурного відродження України – Я. Войценко, М. Литвин, В. Малахов. Велику увагу цій проблематиці приділяє сьогодні академічна спільнота, зокрема Інститут культури та Інститут релігії.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні ролі церкви у вихованні й навчанні молодого покоління, визначенні релігійного чинника розвитку національного шкільництва в XVIII ст.

Релігія – стійкий культурний феномен, що виконує низку суттєвих функцій, зокрема й виховну та пізнавальну. До XVII ст. дихотомії «релігія – культура» взагалі не було, оскільки ці сфери існували синкретично [3, с. 45]. У XVIII ст. освіта була суттєвою складовою духовної культури України, що функціонувала в релігійному контексті, перебуваючи під патронатом православної церкви.

Українське православ'я і національне шкільництво ґрунтувалося на принципах соборності, демократичності, національної інституційності. Навіть втрата в кінці XVII ст. незалежності української церкви не усунула її від впливу на життя українського народу. Так, виразним проявом цього була виборність всіх церковних і вчительських посад. Щодо принципу демократизму, то відносна толерантність українського православ'я, поєднання релігійних і світських елементів уможливило функціонування такого унікального явища, як братства, що поєднували церковно-культурні й освітні функції. Інтеграція церкви в суспільне життя України зробила її не тільки моральним важелем, але й владною інституцією, стабілізатором суспільного життя [5, с. 44–46].

Християнська теологія пронизувала весь навчально-виховний процес, що відображалось в моральнісних орієнтаціях, культурі, національних традиціях. Вітчизняний виховний ідеал співпадав із євангельським – це щирий християнин, носій таких рис, як милосердя, щирість, співчуття, взаємодопомога тощо [6, с. 13–14]. Навчальні заклади XVII–XVIII ст. орієнтувалися на реабілітацію та адаптацію до сучасності традиційних українських християнсько-моральних ідеалів, що окреслилися ще в часи Київської Русі.

Зорієнтованість Києво-Могилянської колегії (академії) на західноєвропейські вищі навчальні заклади, з узгодженістю світського і духовного, автономією і самоврядуванням, стала новацією в українському суспільстві, що свідчило про подолання монополії релігійно-церковних цінностей.

Своїм створенням Академія зобов'язана київському братству, церковній владі й громадськості. П. Могила запровадив тут широкі права автономії й самоуправління, властиві церковним інституціям, що з появою Синоду почали поступово обмежуватися (київські архієреї керували

академією суто формально: безпосереднє управління здійснювали ректор, префект, академічна корпорація). Матеріальне забезпечення здійснював Києво-Братський училищний монастир, архімандритом якого, як правило, призначався ректор академії. Значну добродійну допомогу надавали українські гетьмани та козаки. Так, в українських церквах XVIII ст. виголошувалася анафема І. Мазепі і, водночас, молилися за нього, як за засновника багатьох храмів, Києво-Могилянської академії, Чернігівського колегіуму.

Академічна навчальна програма поєднувала предмети світського й духовного характеру. Навіть у філософських і богословських курсах викладачі відходили від догматичних позицій та аргументації, використовуючи досягнення тогочасної науки. Тож саме в лоні Києво-Могилянської академії запроваджувався науковий світогляд [1]. Вельми символічною є постать митрополита С. Миславського, який як вихованець і ректор Академії багато зробив для удосконалення програми навчання в кінці XVIII ст. (відомі його прагнення забезпечити студентів не тільки ґрунтовною богословською підготовкою, а й розвинути їх ерудицію завдяки відкриттю ним класів арифметики, історії, географії, малювання, іноземних мов, істотному поповненню бібліотечних зібрань, впровадженню практики проповідництва; водночас з його ім'ям пов'язана остаточна русифікація закладу) [4, с. 51].

До професорсько-викладацького складу Києво-Могилянської академії входили особи світського й духовного звання за надання переваги останнім. Адже давня традиція – «вчителем, не постриженим у ченці, бути непристойно» не втрачала чинності. Саме неофіційна вимога Сенату бути ченцем для обіймання професорської посади з середини XVIII ст. стала перешкодою на шляху якісного удосконалення кадрового корпусу.

За студентським контингентом Академія була всестановим навчальним закладом, випускники якого самостійно обирали духовну чи світську кар'єру – ставали священнослужителями, вченими, лікарями, перекладачами, вчителями, письменниками, військовими, дипломатами. Серед вихованців Києво-Могилянської академії – яскраві постаті в історії православної церкви, багато з яких були канонізованими (Д. Туптало, С. Миславський), представники вітчизняної філософії та національної культури (Г. Кониський, Г. Сковорода, Ф. Прокопович та ін.). Атмосфера в академічному середовищі (демократизм, віротерпимість, заохочення потягу до знань, орієнтація на європейські університетські моделі організації навчання тощо) сприяла формуванню їхнього світогляду [4, с. 184]. На навчанні й вихованні студентської молоді позитивним чином позначилися гуманістичні засади Академії, дух змагальності й корпоративної солідарності, братська підтримка в конгрегаціях, спілкування українською й іноземною мовами, спільна участь у православних святах, обрядах та ін.

Тож поєднання світського та релігійного начал у діяльності Києво-Могилянської академії було однією з його унікальних особливостей і національних рис. Саме вагома частка світських елементів у структурі навчального закладу, небажання більшості її випускників займатися пастирською діяльністю викликали стримане ставлення до неї київських митрополитів (за винятком П. Могили, Р. Заборовського, С. Миславського).

Кожен аспект діяльності Академії (педагогічний, науковий, богословсько-церковний, культурний) відображав ті глобальні процеси, що відбувалися у XVIII ст. у суспільному та церковному житті України і Російської імперії загалом, зокрема тенденцію до централізації. Політика Синоду спрямовувалася на поступове обмеження академічної автономності, самоврядування, національної специфіки, уніфікацію змістового компоненту, якісні зміни студентського-викладацького складу. Вже категоричність статей Духовного регламенту 1721 р. засвідчила прагнення позбавити Києво-Могилянську академію її самобутніх рис, а введення освітнього цензу для кандидатів у священники зумовило різке зростання в лавах студентів представників духовенства [5, с. 521]. Логічним завершенням цього процесу стало перетворення Академії на суто духовний навчальний заклад (1829 р.).

Аналогічне відбувалося з іншими навчальними закладами України (Чернігівським, Харківським, Переяславським колегіумами, Полтавською Слово'янською семінарією), що також відігравали істотну роль у розвитку освіти і культури, становленні національної самосвідомості українського народу у XVIII ст. Мета створення, організація навчання, програми, студентсько-викладацький склад цих закладів свідчать про їхню орієнтацію на київську *alma-mater*. Провідна роль у створенні й діяльності цих навчальних закладів належала православної церкві. Завдяки ґрунтовній підготовці своїх вихованців вони забезпечували кадровий ринок України та Російської імперії не тільки православними священниками та ієрархами, а й визначними діячами освіти, науки, культури.

Найпопулярнішим типом навчальних закладів в Україні у XVIII ст. залишалися народні парафіяльні школи – невід'ємна частина церковно-братського комплексу (церква, школа, шпиталь, іноді – друкарня), що опікувався фізичним і моральним здоров'ям українців. Утримуючись коштом парафіян, вони тривалий час забезпечували досить високий рівень грамотності населення, що викликало повагу іноземців [7, с. 44].

Громада доручала парафіяльному духовенству опікуватися шкільною та позашкільною освітою дітей. Так, мандрівні дяки (як правило, це були студенти Академії або ж колегіумів) вчителювали, виконуючи функції пересувної школи, адже на багатьох хуторах і присілках навчальних закладів не було. Завдяки цьому кожна дитина мала змогу навчатися близько від дому за цілком посильну плату, що сприяло забезпеченню

початкового всеобучу українців. Мандрівні дяки користувалися високим авторитетом серед української громадськості, адже були тісно пов'язані з народом, вчили дітей рідною мовою із застосуванням доступних і зрозумілих засобів народної педагогіки, в душі народних чеснот і норм християнської моралі, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарюванні [2, с. 103].

Парафіяльні школи залишалися основною формою початкової освіти для найбідніших верств населення (особливо сільського) до кінця XIX ст. Головним завданням школи було виховання молоді на морально-християнських засадах, плекання гуманності, моральної чистоти, правдивості, працелюбності, вміння робити добрі справи, стриманості, шанобливого ставлення до батьків, старших, духівництва, батьківщини [6, с. 17–18]. Основу змісту навчання становило християнське віровчення, а підручниками були Святе Письмо, твори Отців церкви, послання апостолів. Наголошувалося на необхідності виховання дітей тільки добрим прикладом.

Українські монастирі у XVIII ст. успішно виконували духовно-релігійні, соціально-просвітницькі і культурно-естетичні функції. На їх базі діяли навчальні заклади, лікарні, притулки для сиріт, вдів, знедолених, що працювали на користь суспільства [8]. Тож із діяльністю православних обителів пов'язаний значний етап у розвитку національної культури та шкільництва.

Отже, релігійний чинник є одним із провідних в національно-духовному відродженні України. З огляду на це для всебічного і гармонійного розвитку учнівської молоді важливо, щоб освітній процес базувався не тільки на науковому осмисленні дійсності, а й на духовних, моральних і культурних надбаннях українського народу і людства загалом.

Православна церква тривалий час виконувала роль стабілізаційного фактору в розвитку українського суспільства, вітчизняної культури і національного шкільництва, а християнська етика становила серцевину виховної системи. Культурно-освітні процеси в Україні досягнули свого апогею в кінці XVII – на початку XVIII ст., коли в лоні могилянських традицій церква працювала на забезпечення високих духовних запитів українців. У цей час релігійні та світські детермінанти взаємодіяли в організаційному, управлінському, програмному, кадровому аспектах навчально-виховного процесу.

Проте роль православної церкви України в поширенні грамотності, освіти серед українського народу в XVIII ст. є суперечливою і неоднозначною. Якщо на початку досліджуваного періоду вона виступала провідним ініціатором розбудови національного шкільництва, то з часом – перетворилася на пасивного виконавця вказівок Синоду. Завдяки проімперській позиції українських ієрархів (таких як Ф. Прокопович) було зупинено поступальний рух самостійної української освіти, підготовлено

грунт для русифікації цієї галузі духовної культури.

Сподіваємося, що ці пошуки сприятимуть поглибленню гуманістичного компонента змісту освіти, розв'язанню актуальних освітніх завдань. У подальшому, на нашу думку, потребує подолання диспропорція між достатнім рівнем вивчення релігійного фактору в західному регіоні та низьким щодо Центральної та Східної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Алексієвець. – Чернівці, 2000. – 23 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; передмова, коментар В. В. Кравченка ; художник, упорядник іл. В. О. Ріяка. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.: іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
3. Бодак В. А. Релігія і культура: взаємодія та взаємовплив: монографія / В. А. Бодак. – Київ – Дрогобич : Коло, 2005. – 305 с.
4. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. – К. : Український центр духовної культури, 1996. – Т. 3: Православ'я в Україні – 1999. – 560 с.
5. Історія української культури : в 5 т. / ред. кол.: Б. Є. Патон (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2000–2008. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 2003. – 1246 с.: іл.
6. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Б. Каневська. – Луганськ, 1997. – 27 с.
7. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – 5-те видання. – Авгсбург, 1946. – 116 с.
8. Смоліна О. О. Монастирі Слобідської України другої половини XVII – початку XX століть як історико-культурне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтв : спец. 17.00.01 «Теорія і історія культури» / О. О. Смоліна. – Х., 2003. – 19 с.